

PRACE GEOGRAFICZNE, zeszyt 106

Instytut Geografii UJ
Kraków 2000

Sławomir Kuliś

**POWSTANIE I ROZWÓJ URBANISTYCZNY
STALOWEJ WOLI.
PRZYKŁAD EWOLUCJI PRZESTRZENNEJ
POLSKIEGO MIASTA PRZEMYSŁOWEGO**

Zarys treści: Artykuł stanowi rekonstrukcję rozwoju urbanistycznego i ewolucji funkcjonalno-przestrzennej struktury Stalowej Woli – jednego z największych miast monozakładowych w Polsce. Analizowany okres obejmuje przedwojenne lata budowy miasta oraz proces jego powojennego rozwoju. Autor zwraca uwagę na relacje miasto – przemysł i wynikające stąd uwarunkowania rozwoju ośrodka, określa również cechy charakteryzujące ten proces w minionym okresie gospodarki planowej oraz w warunkach gospodarki wolnorynkowej.

Słowa kluczowe: Stalowa Wola, miasto monozakładowe, ewolucja urbanistyczna, struktura funkcjonalno-przestrzenna.

Przełom polityczny i gospodarczy, który dokonał się w Polsce z początkiem lat 90, spowodował zasadniczą przemianę dotychczasowych procesów ewolucji miast. Dotyczy to przede wszystkim tych ośrodków, których powojenny rozwój związany był najmocniej z prowadzoną wówczas polityką gospodarczą, a więc miast przemysłowych. Spośród nich wyłania się grupa ośrodków wybitnie uzależnionych od zlokalizowanego tam przemysłu, a określanych mianem miast monozakładowych (Kraśnik, Mielec, Świdnik, Stalowa Wola etc.) (Domański 1998). Okres transformacji gospodarczej stał się dla większości zlokalizowanych tam wielkich zakładów przemysłowych źródłem głębokiego kryzysu ekonomicznego, który przeniósł się także na „dobudowane” do nich miasta i znalazł swoje odbicie w społecznym i ekonomicznym regresie tych ośrodków¹.

Gruntownym przeobrażeniem ulega także proces przestrzennej ewolucji tych miast, będący wypadkową ich rozwoju gospodarczego i społecznego. Właśnie temu zagadnieniu autor pragnie poświęcić niniejsze opracowanie, przedstawiając

---

¹ Pełniejsze omówienie zagadnienia znaleźć można w innym artykule autora (Kuliś 1997b).

charakterystykę procesu wzrostu przestrzennego miasta Stalowa Wola, jednego z największych tzw. nowych miast przemysłowych. Realizacji tego zamierzenia służyć ma dokonana rekonstrukcja rozwoju urbanistycznego i ewolucji struktury przestrzenno-funkcjonalnej miasta w latach 1937-1998, a więc w okresie umożliwiającym ukazanie procesu jego powstania oraz powojennego rozwoju w warunkach socjalizmu i współczesnych przekształceń w warunkach gospodarki rynkowej.

1. Społeczne, gospodarcze i terytorialne uwarunkowania powstania i rozwoju miasta

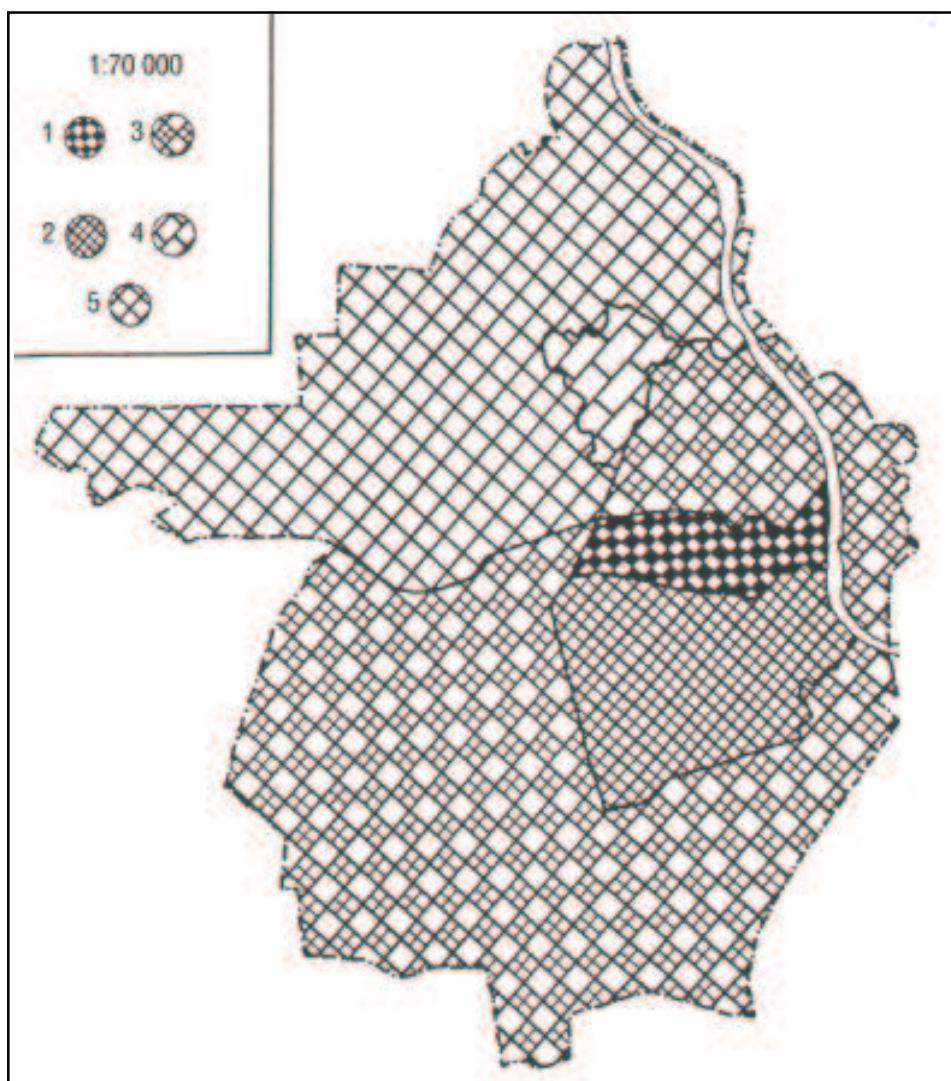
Powstanie Stalowej Woli związane jest ściśle z koncepcją realizacji Centralnego Okręgu Przemysłowego, w ramach której 20. marca 1937 rozpoczęto budowę zakładów hutniczo-mechanicznych (Zakłady Południowe, a od 1948 Huta Stalowa Wola), a wraz z nimi elektrowni ciepłej i przyfabrycznego osiedla mieszkaniowego.

Wśród wielu czynników, które zdecydowały o wyborze na miejsce inwestycji terenów położonych na lewym brzegu Sanu, w sąsiedztwie miasta Rozwadowa, wymienia się najczęściej: korzystne położenie strategiczne, bliskość bazy surowcowej (Region Świętokrzyski, Podkarpacie) oraz potrzebę rozładowania napięć społecznych, związanych z przeludnieniem tutejszej wsi. Nie mniej istotnymi warunkami, wpływającymi zwłaszcza na możliwości rozwoju planowanego miasta, były także istniejące i potencjalne powiązania komunikacyjne (linia kolejowa i droga Sandomierz-Przemyśl, planowana droga wodna Sanu), korzystne ukształtowanie obszaru, rezerwy terenowe oraz zasobność w surowce budowlane.

Bardzo mocny impuls inwestycyjny, związany z budową Zakładów Południowych, przyczynił się do ukształtowania zrębów urbanistycznych przyszłego miasta już w krótkim okresie przedwojennym, a późniejszy, powojenny rozwój ośrodka kształtowany był pod wpływem forsownej rozbudowy zakładu i związanego z nim stałego wzrostu zapotrzebowania na siłę roboczą. Ewolucja terytorialna i demograficzna odbywała się więc zasadniczo za sprawą działań budowlanych zmierzających do zapewnienia lokum dla wzrastającej gwałtownie liczby pracowników huty. Temu nadrzędnemu celowi podporządkowane były działania planistyczne i rozbudowa miasta.

Charakterystyczna dla rozwoju Stalowej Woli bardzo silna presja inwestycyjna, wynikająca szczególnie z potrzeby rozbudowy tkanki mieszkaniowej, determinowała konieczność kilkukrotnego poszerzania granic administracyjnych, a co za tym idzie, powiększania obszaru miasta (ryc. 1).

W inicjalnej fazie formowania się miasta, spośród wszystkich terenów wykupionych dla potrzeb budowy Zakładów Południowych (łącznie 1092 ha podzielone na tzw. działki: I, II, III), osiedle mieszkaniowe zajmować miało 29% ich powierzchni (315 ha) a pozostałe 71% gruntów przeznaczono pod budowę huty i elektrowni (odpowiednio 741 i 36 ha). Wydzielone na potrzeby budowy osiedla tereny działki I zajmowały skrajnie północną część obszaru i ciągnęły się wąskim pasem o długości 2,6 km i szerokości 0,7 km w poprzek doliny Sanu. Połączony w całość obszar ww. działek zamknięto granicami administracyjnymi miasta w momencie

Ryc. 1. Rozwój terytorialny Stalowej Woli w latach 1937-1998
Zasięg terytorialny miasta: 1 – w latach 1937-1946 (tereny dz. I. – osiedla Stalowa Wola),
2 – w latach 1946 - 1953 (połączone tereny wszystkich działów katastralnych), 3 – w latach
1953 - 1973, 4 – w latach 1973 - 1977, 5 – w latach 1977-1998.
Źródło: opracowanie własne.

Fig. 1. Territorial expansion of Stalowa Wola, 1937-1998
Town boundaries: 1 – in 1937-1946 (district I - Stalowa Wola housing estate),
2 – in 1946-1953, 3 – in 1953-1973, 4 – in 1973-1977, 5 – in 1977-1998
Source: author's study.

nadania mu praw miejskich (1946). Już wtedy osiedle rozproszone było na całym obszarze działu I a wskutek niemożności prowadzenia rozbudowy w kierunku południowym (tereny przemysłowe), rozpoczęto starania o włączenie w granice miasta otaczających je terenów wsi Pławo. Nastąpiło to w 1953 roku, powodując przyrost powierzchni miasta o 383%, tj. do wielkości 5276 ha. Znaczną część nowo pozyskanych obszarów stanowiły lasy (66,5%) i tereny zalewowe, stąd rzeczywista powierzchnia gruntów, które mogły być w przyszłości wykorzystane na cele budowlane, była znacznie mniejsza (ok. 625 ha, tj. 15% przyłączonych obszarów).

Na skutek intensyfikacji działań inwestycyjnych pierwszej połowy lat 50. oraz na przełomie lat 60. i 70. miasto zaczęło rozwijać się w bezpośrednim sąsiedztwie leżącego na północ Rozwadowa. Ostatecznie w 1973 roku zdecydowano o jego połączeniu ze Stalową Wolą, dzięki czemu w granicach administracyjnych miasta znalazło się 227 ha nowych terenów, a jego powierzchnia zwiększyła się o 4,3% (do 5502 ha).

Z punktu widzenia wzrostu terytorialnego nie była to zmiana znacząca, ale miała istotny wpływ na przekształcenie obrazu urbanistycznego i demograficznego miasta, jako że nowo pozyskane tereny objęte były niemal w całości wcześniejszą zabudową miejską. Stalowa Wola nie uzyskała więc zasadniczo nowych terenów inwestycyjnych, stąd w 1977 roku doszło do kolejnych zmian. W obszar miasta włączono tereny wsi Charzewice (2739 ha), zwiększając go o niemal 50%, tj. do 8241 ha. Było to trzecie i ostatnie, do chwili obecnej, poszerzenie granic administracyjnych miasta od czasu ich ustalenia w 1946 roku.

W bezpośrednim związku z procesem ewolucji przestrzennej następował rozwój demograficzny Stalowej Woli. Jakkolwiek tempo tego procesu do końca lat

osiemdziesiątych było bardzo wysokie, wyróżnić można trzy okresy wzmożonego wzrostu ludności (tab. 1). Pierwszy z nich obejmuje przedwojenne lata budowy miasta oraz okres okupacji, kiedy to jego zaludnienie osiągnęło kolejno 3,5 tys. mieszk. w 1939 i 6,1 tys. mieszk. w 1945 roku. Drugi okres, przypadający na lata 50., charakteryzuje aż 220% wzrost liczby ludności, będący następstwem intensywnych inwestycji mieszkaniowych towarzyszących rozbudowie HSW (plan 6-letni). Roczne saldo migracji sięgało wtedy poziomu 1,5 tys. osób. Dodatkowym czynnikiem wzrostu stało się włączenie w granice administracyjne Stalowej Woli wsi Pławo (ok. 2,1 tys. mieszk.). Trzeci okres wzmożonego wzrostu demograficznego wyznacza dekada lat 70., która wskutek poszerzenia granic administracyjnych o

Tab. 1. Rozwój demograficzny Stalowej Woli w latach 1937-1998.

Tab. 1. Tab. 1. Population growth of Stalowa Wola, 1937-1998.

Rok	Liczba ludności	Wzrost w stosunku do okresu poprzedniego (w %)
1937	0	-
1939	3500	-
1945	6119	74,8
1950	7167	17,1
1960	22 932	220,0
1970	29 898	30,4
1980	54 792	83,3
1990	69 955	27,7
1998	71 830	2,7

Źródło: Garbacz 1993, 1994 oraz Roczniki Statystyczne WUS Rzeszów i US Tarnobrzeg.

Rozwadów (3,5 tys. mieszk. w 1973 roku) i Charzewice (ok. 2 tys. mieszk. w 1977 roku) oraz dzięki znacznemu rozwojowi budownictwa mieszkaniowego (kolejna wielka rozbudowa HSW) przyniosła 83% wzrost liczby mieszkańców.

Gwałtowną zmianę trendu rozwoju demograficznego obserwuje się w latach 90., kiedy to, podobnie jak w przypadku większości miast polskich, nastąpiło załamanie dynamiki wzrostu liczby ludności i jej kilkuletnia stagnacja (w okresie 1993-1996 zanotowano nawet zjawisko realnego ubytku ludności).

Omawiając tendencje charakterystyczne dla rozwoju demograficznego Stalowej Woli, zwrócono już uwagę na szczególne powiązanie tego procesu z rozbudową głównego zakładu przemysłowego miasta, tj. Huty Stalowa Wola. Do połowy lat 80. zatrudniał on ponad 50% wszystkich pracujących na obszarze Stalowej Woli (22,7 tys. spośród 38 tys. zatrudnionych ogółem w 1980 roku). Każdorazowy impuls inwestycyjny na terenie HSW powodował więc zwiększenie zapotrzebowania na siłę roboczą, której nadwyżkami miasto nie dysponowało (dla całego okresu istnienia Stalowej Woli charakterystyczne jest występowanie silnego zjawiska dojazdów do pracy – ok. 12 tys. os./dobę w 1953 i ok. 15 tys. os./dobę w 1989 roku). Pozyskanie siły roboczej, bez znacznego zwiększenia dojazdów do pracy, mogło nastąpić jedynie poprzez jednoczesne zapewnienie nowym pracownikom miejsc zamieszkania na terenie Stalowej Woli.

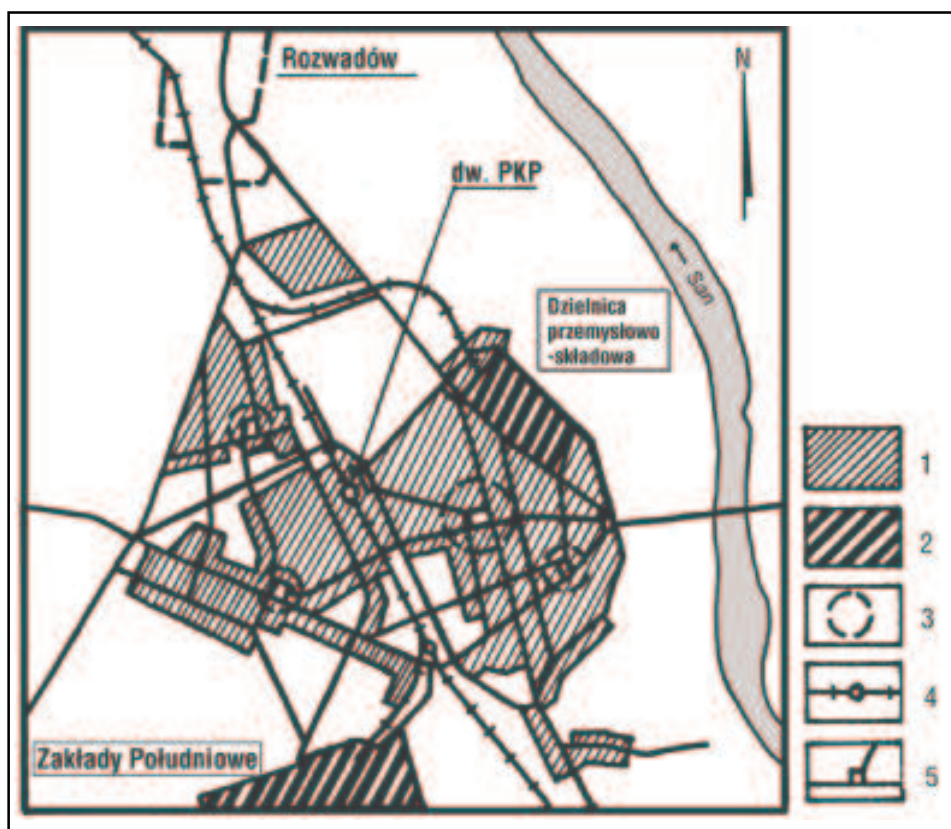
Opisane wyżej uwarunkowania wywarły także ogromny wpływ na wykształcenie struktury funkcjonalnej miasta. Obrazująca ją struktura zatrudnienia ukazuje nadrzędną rolę sektora produkcyjnego, w którym jeszcze w 1997 roku zatrudnionych było 59% ogółu pracujących w mieście. Warunki społeczno-ekonomiczne, wraz z ewolucją terytorialną, determinowały proces wzrostu urbanistycznego miasta i przemian jego struktury przestrzenno-funkcjonalnej.

2. Wzrost urbanistyczny i ewolucja struktury przestrzenno-funkcjonalnej miasta w latach 1937-1998

Analiza rozwoju urbanistycznego Stalowej Woli oraz tempa i charakteru zachodzących przemian jej struktury przestrzenno-funkcjonalnej pozwala wyróżnić trzy podstawowe okresy przekształceń układu osadniczego. Każdy z nich stanowi pewien charakterystyczny etap w procesie ewolucji przestrzennej miasta.

2.1. Faza inicjalna (1937-1946)

Lata 1937-1946 wyznaczają w procesie ewolucji przestrzennej miasta jego fazę inicjalną, która wiąże się z budową Zakładów Południowych i towarzyszącego im osiedla mieszkaniowego. Ówczesne plany budowy Stalowej Woli przewidywały jej docelowe zaludnienie na poziomie 50 tys. mieszk. (30 tys. w okresie perspektywicznym) i rozwój w oparciu o nowocześnie zaprojektowaną sieć ulic, której punkty węzłowe wyznaczały rozległe place (ryc. 2). Wokół centralnego, a zarazem największego z nich, zakładano rozwój centrum ogólnomiejskiego powiązanego bezpośrednio z centralnym dworcem kolejowym. Pozostałe place stanowiły miały

Ryc. 2. Podstawowe założenia planu zagospodarowania przestrzennego Stalowej Woli
Projekt B. Rudzińskiego – wersja B (1939) 1 : 30 000

1 – zwarte kompleksy zabudowy mieszkaniowej o wysokiej intensywności, 2 – tereny przemysłowe i przemysłowo-składowe, 3 – centra usługowe, 4 – koleje ze stacjami, 5 – główne ulice i place

Źródło: opracowanie własne na podstawie B. Sakowskiej - Knapp [1991].

Fig. 2. Basic assumptions of the Stalowa Wola spatial plan
B. Rudziński Project – scenario B (1939)

1 – intensively built-up residential areas, 2 – industry and warehouses, 3 – service centres, 4 – railway lines and stations, 5 – main streets and squares

Source: based on B. Sakowska-Knapp [1991], modified.

założenia dzielnicowych ośrodków usługowych. Całość układu przestrzennego zamknięto w trójkącie: Zakłady Południowe – San – miasto Rozwadów i podzielono na zwarte osiedla mieszkaniowe o dominacji zabudowy wielo- lub jednorodzinnej

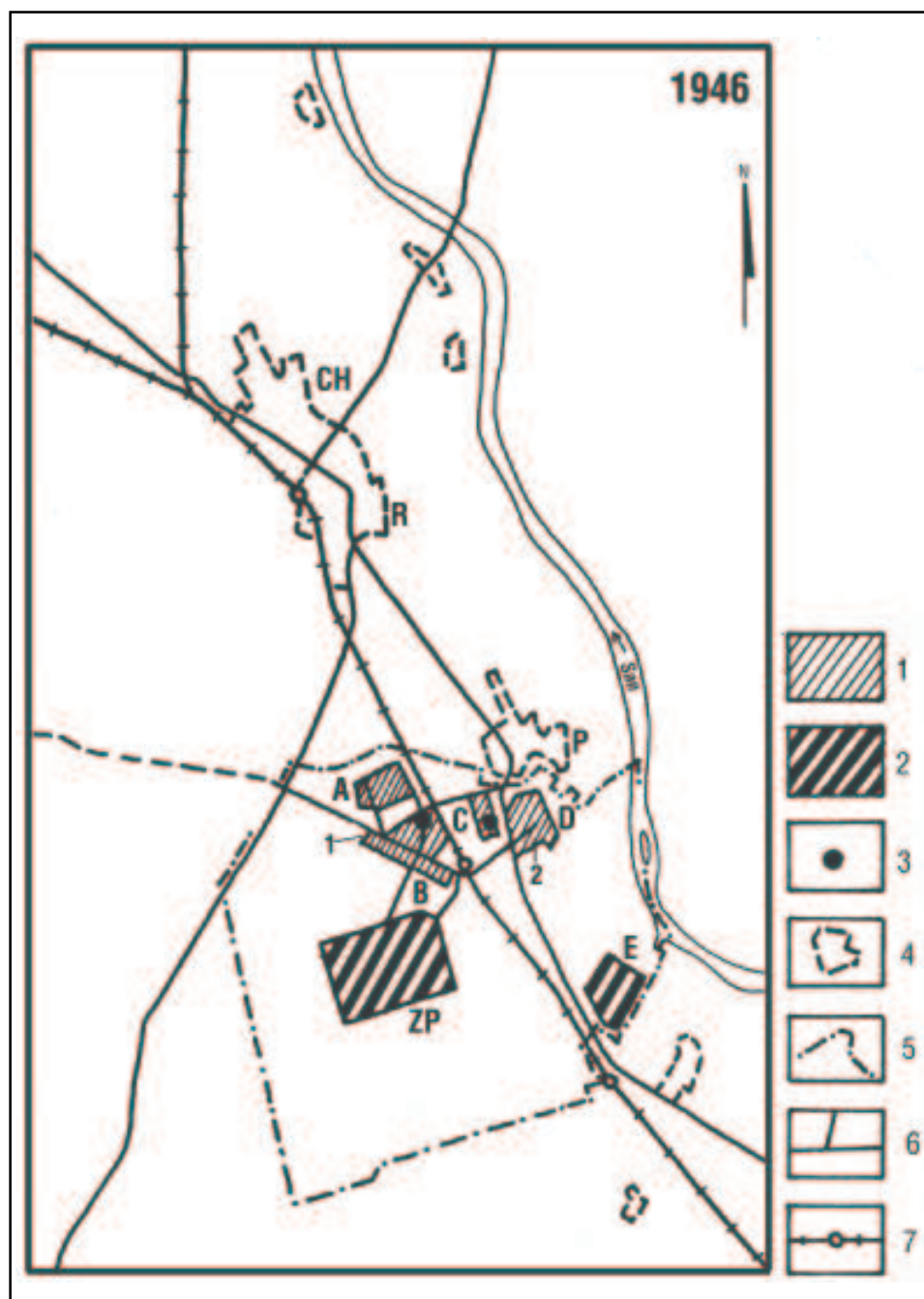
(głównie w części zachodniej). Ponadto w północno-wschodniej części obszaru inwestowania wyznaczono lokalizację dzielnicy przemysłowo-składowej, powiązanej w dalszej perspektywie z projektowanym portem rzeczny. Warto tu zaznaczyć, że pomimo rezygnacji z realizowania omawianych planów w okresie powojennym, wiele spośród zawartych tam propozycji znalazło jednak swe odzwierciedlenie w późniejszych studiach (m.in. lokalizacja centrum ogólnomiejskiego wraz z dworcem kolejowym), jak też utrzymany został ogólny zasięg przestrzenny i kierunek rozwoju powstającego miasta (co jednak warunkowane było w znacznej mierze względami przyrodniczymi: wysoką skarpią terasy nadzalewowej Sanu, zwartym kompleksem Puszczy Sandomierskiej). Krótki okres realizacji osiedla przed wybuchem wojny (1937-1939) spowodował, iż z planów tych zrealizowano tylko niewielkie fragmenty osiedli usytuowanych wokół wyznaczonych punktów węzłowych miasta (Sakowska-Knapp 1991).

W połowie 1937 roku rozpoczęto wznoszenie pierwszych bloków mieszkalnych, które oddawano seriami po kilkanaście sztuk, począwszy od połowy 1938 roku. Do 8 września 1939, tj. dnia ewakuacji osiedla, powstały cztery izolowane kompleksy zabudowy mieszkaniowej o różnym standardzie wyposażenia mieszkań (ryc. 3).

W części osiedla położonej na zachód od linii kolejowej zrealizowano tzw. Kolonię Robotniczą, zaś na wschód od niej Kolonię Urzędniczą. W rzeczywistości obie kolonie dzieliły się jeszcze na dwie mniejsze, tj. w części zachodniej – Kolonię Robotniczą TOR (Towarzystwa Osiedli Robotniczych), którą stanowiło osiedle domów jednorodzinnych i Kolonię Majsterską, położoną bliżej Zakładów Południowych, złożoną z zabudowy wielorodzinnej, oraz w części wschodniej – Kolonię Dyrektorską, złożoną z zabudowy willowej i Kolonię Urzędniczą o zabudowie blokowej. Po obu stronach linii kolejowej znalazły się też małe, lokalne centra usługowe (Kol. Majsterska i Urzędnicza).

Do momentu wybuchu wojny na terenie osiedla oddano do użytku lub rozpoczęto realizację 145 budynków mieszkalnych (ok. 1000 mieszkań) oraz 3 hoteli pracowniczych. W sąsiedztwie bocznic kolejowej zakładów wybudowano także prowizoryczne osiedle złożone z baraków mieszkalnych (łącznie 120 mieszkań). W różnych miejscach osiedla usytuowano szereg placówek usługowych, w tym: Szkołę Powszechną, Liceum i Gimnazjum Państwowe, urząd pocztowy, filię banku, ambulatorium miejskie, ekspozyturę starostwa, posterunek policji, sieć placówek gastronomicznych, handlowych, rzemieślniczych oraz plac targowy. Otwarto także stadion sportowy, korty tenisowe i przystań żeglarską dla celów rekreacyjnych, a na trasie linii kolejowej Rozwadów-Przeworsk zlokalizowano przystanek osobowy (Garbacz 1993). Liczne obiekty infrastruktury społecznej i handlowo-usługowej świadczą o kompleksowym realizowaniu planów w omawianym okresie powstawania miasta, bez pomijania infrastruktury towarzyszącej budownictwu mieszkaniowemu.

Wcześniej niż budowa osiedla, bo już w marcu 1937 roku, rozpoczęto wznoszenie głównej inwestycji Stalowej Woli i COP – Zakładów Południowych. Zlokalizowano je w otoczeniu lasów, na powierzchni 71,5 ha, w odległości ok. 0,5 km na pd. od osiedla. Inwestycję ukończono w czerwcu 1939 roku. Zakłady Południowe składały

się z dwóch zasadniczych części – Zakładu Hutniczego (planowana produkcja stali szlachetnych rzędu 95 tys. t/rok) oraz Zakładu Mechanicznego (produkcja sprzętu artyleryjskiego). W południowo-wschodniej części omawianych terenów wybudowano drugi zakład-elektrownię cieplną o mocy 40 MW. Zajęła ona obszar 36 ha. W końcu 1938 roku rozpoczęto także wznoszenie huty aluminium. Z planów tych jednak po wojnie zrezygnowano i do powstania zakładu ostatecznie nie doszło.

Nieznacznych zmian w strukturze osiedla i zakładów przemysłowych Stalowej Woli dokonano w czasie wojny. Niemcy nie prowadzili większych inwestycji, wykorzystując jedynie istniejące urządzenia infrastruktury miejskiej lub budując prowizoryczne osiedla baraków mieszkalnych (z powodu ciągłego niedoboru mieszkań wykorzystywano je także po wojnie). Poza kilkoma, punktowymi lokalizacjami z okresu okupacji niemieckiej (m.in. budowa drewnianego kościoła, przeniesionego w 1943 roku ze wsi Stany), Stalowa Wola nie zmieniła swego przestrzennego oblicza. Także w pierwszych latach po wojnie nie prowadzono większych inwestycji, cały wysiłek kierując w uruchomienie zdewastowanych zakładów przemysłowych (Garbacz 1993, 1995; Kóleczo, Reszczyński 1988).

Pomimo gwałtownego załamania procesu inwestycyjnego, lata 1937-1946 stały się okresem tworzenia podwalin urbanistycznych dla późniejszego rozwoju miasta.

Ryc. 3. Struktura przestrzenno-funkcjonalna Stalowej Woli w roku 1946

1 : 60 000

1 – zwarte kompleksy zabudowy mieszkaniowej o wysokiej intensywności, 2 – tereny przemysłowe i przemysłowo-składowe, 3 – centra usługowe, 4 – zasięg zabudowy miejscowości położonych poza granicami administracyjnymi Stalowej Woli, 5 – granice administracyjne miasta, 6 – główne ulice, 7 – koleje ze stacjami

Objaśnienia symboli użytych na mapie: CH – Charzewice, E – elektrownia, P – Pławo, R – Rozwadów, ZP – Zakłady Południowe, 1 – Kolonia Robotnicza (A – Kol. Robotnicza TOR, B – Kol. Majsterska), 2 – Kolonia Urzędnicza (C – Kol. Urzędnicza, D – Kol. Dyrektorska)

Źródło: opracowanie własne.

Fig. 3. Spatial and functional structure of Stalowa Wola in 1946

1 – intensively built-up residential areas, 2 – industry and warehouses, 3 - service centres, 4 - extent of built-up areas in localities outside Stalowa Wola, 5 - town administrative boundaries, 6 - main streets, 7 - railway lines and stations,

Map legend: CH - Charzewice, E – power plant, P - Pławo, R - Rozwadów, ZP - Zakłady Południowe, Housing estates: 1 - Kolonia Robotnicza (A - Kol. Robotnicza TOR, B - Kol. Majsterska), 2 - Kolonia Urzędnicza (C - Kol. Urzędnicza, D - Kol. Dyrektorska)

Source: author's study.

2.2. Faza rozwoju (1946-1973)

Kolejny okres w rozwoju przestrzennym Stalowej Woli rozpoczyna moment nadania jej praw miejskich 26. 04. 1946 (z datą wsteczną 1 kwietnia 1945 roku). W wyniku tej decyzji ustalono granice administracyjne miasta, w których znalazły się tereny przedwojennego osiedla oraz obszary przemysłowe huty i elektrowni.

Pierwsze lata miejskiego bytu nie przyniosły wielu zmian w obrazie przestrzennym miasta. W tym czasie wszelkie działania zmierzały do przywrócenia pełnych zdolności produkcyjnych huty i elektrowni, zniszczonych w ok. 40% na skutek niemieckich grabieży. Na terenie osiedli mieszkaniowych nie prowadzono nowych inwestycji, poza pracami zmierzającymi ku zakończeniu wcześniej rozpoczętych. W 1948 roku oddano więc do użytku hotel Hutnik (Kol. Dyrektorska), budynek PKO (Kol. Urzędnicza) oraz część domów mieszkalnych w Kol. Robotniczej.

W parze z niewielką rozbudową HSW, pewne ożywienie działań budowlanych na terenie miasta przyniosły ostatnie lata dekady lat 40. W tym też czasie rozpoczęła się rozbudowa elektrowni, a wraz z nią inwestycje mieszkaniowe na terenie jej przyzakładowego osiedla – tzw. Ozetu, przez co zapoczątkowany został proces kształtowania izolowanego zespołu osiedli zabudowy jedno- i wielorodzinnej w pd. części miasta. Jednocześnie rozpoczęto uzupełnianie nie zabudowanych terenów w Kol. Urzędniczej, gdzie w latach 1948-1949 oddano w sumie 270 nowych mieszkań.

Zasadnicze zmiany nastąpiły w pierwszej połowie lat 50. Były one efektem wielkiej rozbudowy huty, prowadzonej w ramach planu 6-letniego. Niemal dwukrotnemu powiększeniu uległa powierzchnia produkcyjna huty, ponad siedmiokrotnie wzrosła zdolność produkcyjna zakładu, a liczba zatrudnionych osiągnęła 13 tys. w 1953 roku, (wzrost o 100% w stosunku do 1950). Najważniejszym zadaniem tych lat stało się więc zapewnienie mieszkań dla lawinowo wzrastającej rzeszy pracowników. W krótkim czasie nastąpił też gwałtowny wzrost liczby mieszkańców (z 7,2 tys. w 1950 do 17,9 tys. w 1955,) a działania budowlane spowodowały wypełnienie wolnych przestrzeni w zarysowanej wcześniej strukturze miasta. Do 1955 zabudowano większość terenów Kol. Urzędniczej, dzięki czemu wykształciła się zachodnia część obecnego os. Śródmieście. Na jego obrzeżach powstały także dwa znaczące obiekty infrastruktury społecznej: szpital oraz liceum ogólnokształcące (1953). W zachodniej części miasta następowało uzupełnianie wolnych terenów pomiędzy koloniami: Majsterską i Robotniczą. Do połowy lat 50. ukształtowane zostało niemal w całości dzisiejsze os. Fabryczne, tworzące trzon zachodniej części miasta. Okres planu 6-letniego był dla budownictwa mieszkaniowego czasem niezwykle szybkiego rozwoju. Tylko w latach 1950- 1953 oddano do użytku 1551 nowych mieszkań, czyli o ponad 500 więcej, niż zdołano wybudować w pierwszym, przedwojennym okresie tworzenia miasta (Garbacz 1994).

Inwestycje tego okresu zmieniły wizerunek przestrzenny miasta także dzięki zainicjowaniu procesu tworzenia się dzielnicy przemysłowo-składowej. Stało się to za przyczyną lokalizacji nowej piekarni mechanicznej na północ od Kol. Robotniczej. Przyszła dzielnica magazynów i składów zajęć miała północno-zachodnią część nowych terenów miejskich, które Stalowa Wola uzyskała poprzez rozszerzenie granic

administracyjnych w 1953 roku. Do miasta włączono tereny Pława, będącego dotąd samodzielną jednostką osadniczą ukształtowaną jako duża wieś wielodrożna. Dla nowego miasta, w którego skład weszła, była organizmem zupełnie obcym, który według założeń opracowanego wcześniej planu przestrzennego zagospodarowania (1952) miał zostać zastąpiony przez nową zabudowę wielorodzinną. Pomimo przyjęcia tak radykalnych planów, Pławo długo jeszcze pozostawało wyraźnie odrębnym elementem struktury miasta.

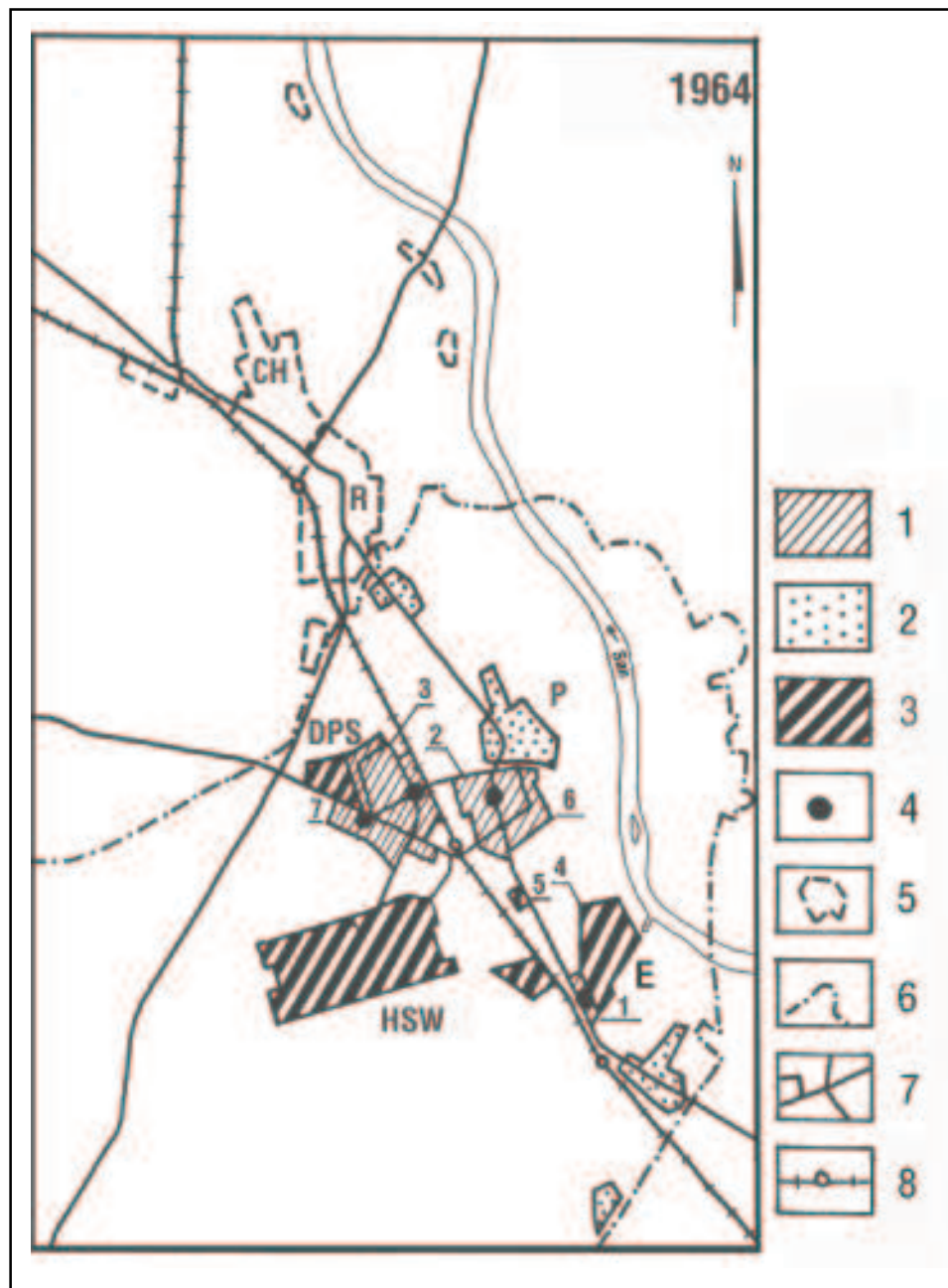
W drugiej połowie lat 50. nastąpiło znaczne osłabienie tempa rozwoju urbanistycznego. Było to ściśle związane z zastojem ekonomicznym, który przeżywała Huta Stalowa Wola w wyniku ograniczenia produkcji wojskowej (zakończenie wojny koreańskiej). W tym okresie podjęto jednak pierwsze kroki w kierunku dywersyfikacji struktury branżowej przemysłu. W 1962 roku produkcję rozpoczęło Przedsiębiorstwo Produkcji Betonów Prefabet, zlokalizowane w sąsiedztwie elektrowni (367 pracowników) a w rok później Okręgowa Spółdzielnia Mleczarska (52 pracowników w 1963) (Szewczyk 1980). Były to jednak zakłady zbyt małe dla osiągnięcia zamierzonych celów.

Stagnację w swoim rozwoju przeżywało również miasto. Siłą rozpędu lat poprzednich prowadzono rozbudowę już tylko niektórych jego fragmentów, w tym zabudowę ul. Staszica (na wschód od Kol. Urzędniczej), która stanowić miała jedną z osi planowanego centrum miasta. W tym okresie rozpoczęto także tworzenie osiedli domów jednorodzinnych we wsch. części miasta (os. Lasowiaków) i przy trasie wylotowej w kierunku Tarnobrzega (os. Podlesie) oraz kontynuowano prace budowlane na osiedlu mieszkaniowym w sąsiedztwie rozbudowywanej elektrowni. Przełom lat 50. i 60. stał się dla miasta okresem poprawy infrastruktury komunalnej, za sprawą przyłączenia do sieci ciepłowniczej zasilanej przez elektrownię i budowy nowego ujęcia wód głębinowych.

W ukształtowanej do tego czasu przestrzenno-funkcjonalnej strukturze miasta szczególnie widoczne jest niemal dwukrotne powiększenie powierzchni głównych zakładów – huty i elektrowni, a także zaznaczenie początków obecności dzielnicy przemysłowo-składowej położonej w północno-zachodniej części miasta (ryc. 4). Istotnym składnikiem obrazu przestrzennego miasta staje się także Pławo, stanowiące izolowany obszar ekstensywnej zabudowy mieszkaniowej.

Dalszą rozbudowę miasta określały kolejne plany zagospodarowania przestrzennego (1961 i 1963), które zakładały jego rozwój w kierunku północnym na terenach Pława i połączenie z Rozwadowem. Zasadnicza różnica między nimi polegała na ograniczeniu w wersji pierwszej zasięgu centralnego ośrodka usługowego. Spory planistyczne dotyczące tego obszaru miały bezpośrednio poprzedzać tworzenie centrum, które lokalizowano na północ od Kol. Urzędniczej. Do realizacji tego zamierzenia nie doszło, ale przyjęta wtedy lokalizacja i dokonana rezerwacja terenu dotrwały do dziś.

Lata 60. nie sprzyjały wzrostowi Stalowej Woli. Główna siła napędowa jej rozwoju – HSW-przeżywała okres stabilizacji ekonomicznej (przez ok. 10 lat zatrudnienie utrzymywało się na poziomie ok. 13 tys. pracowników, a wielkość dojazdów do pracy zmalała w 1965 roku do poziomu 8,5 tys. osób), zaś brak większych inwestycji na jej

terenie przekładał się na spowolnienie budownictwa mieszkaniowego w mieście. Pewne ożywienie nastąpiło dzięki powstaniu Spółdzielni Mieszkaniowej (1959), która z użyciem technologii wielkopłytowej rozpoczęła rozbudowę pn.-wsch. części miasta (os. Flisaków i Lasowiaków), wkraczając już częściowo w obręb Pława. Na terenach położonych na zachód od linii kolejowej doszło do rozbudowy kompleksu obiektów sportowych w sąsiedztwie HSW oraz punktowych lokalizacji nielicznych obiektów mieszkalnych i usługowych.

Ograniczenie budownictwa mieszkaniowego nie wpłynęło w omawianym okresie na poprawę infrastruktury usługowej miasta. Po 10 latach od zatwierdzenia planów zagospodarowania przestrzennego centralny obszar miasta stanowił w dalszym ciągu „rezerwę terenową”.

2.3. Faza przekształceń (1973-1998)

Impuls dla kolejnego okresu intensywnego rozwoju miasta przyniosła rozbudowa Huty Stalowa Wola (rozpoczęcie produkcji licencyjnych maszyn budowlanych, od 1977 roku budowa nowej kuźni matrycowej). Powierzchnia terenów zajmowanych przez HSW osiągnęła w 1978 roku wielkość 650 ha, z których ok. 100 ha znalazło się

Ryc. 4. Struktura przestrzenno-funkcjonalna Stalowej Woli w roku 1964.

1 : 60 000

1 – zwarte kompleksy zabudowy mieszkaniowej o wysokiej intensywności, 2 – obszary zabudowy o charakterze ekstensywnym (zagrodowej), 3 – tereny przemysłowe i przemysłowo-składowe, 4 – centra usługowe, 5 – zasięg zabudowy miejscowości położonych poza granicami administracyjnymi Stalowej Woli, 6 – granice administracyjne miasta, 7 – główne ulice, 8 – koleje ze stacjami

Objaśnienia symboli użytych na mapie: CH – Charzewice, DPS –Dzielnica Przemysłowo-Składowa, E – Elektrownia Stalowa Wola, HSW - Huta Stalowa Wola, P – Pławo, R – Rozwadów, 1 – os. Ozet, 2 – os. Śródmieście, 3 – os. Fabryczne, 4 – Zakłady Prefabet, 5 – Okręgowa Spółdzielnia Mleczarska, 6 – os. Lasowiaków, 7 – os. Podlesie.

Źródło: opracowanie własne.

Fig. 4. Spatial and functional structure of Stalowa Wola in 1964

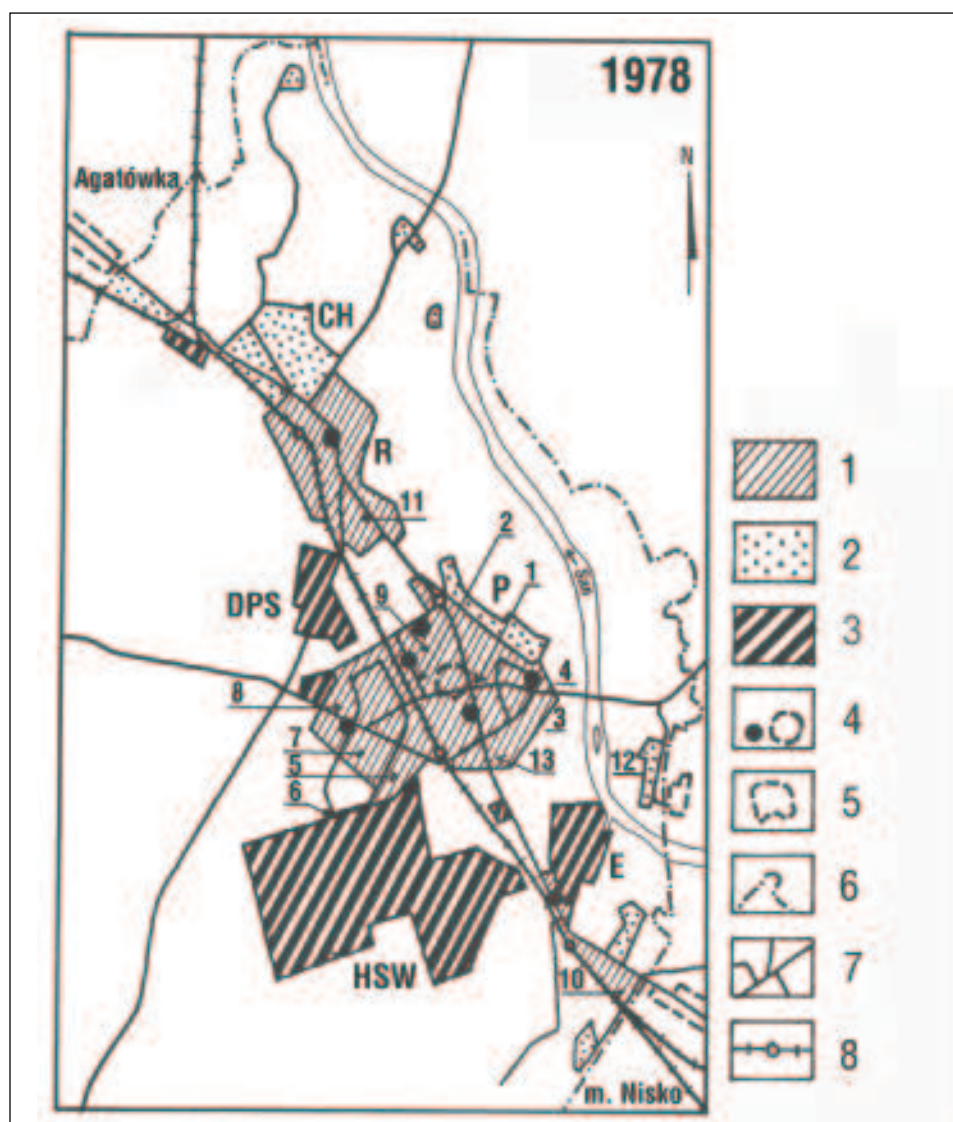
1 – intensively built-up residential areas, 2 – extensively built-up residential areas (rural-type buildings), 3 – industry and warehouses, 4 - service centres, the planned town centre, 5 - extent of built-up areas in localities outside Stalowa Wola, 6 - town administrative boundaries, 7 - main streets, 8 - railway lines and stations,

Map legend: CH - Charzewice, DPS – industry and warehouse district, E - Stalowa Wola power generation plant, HSW - Stalowa Wola steel mill, P - Pławo, R - Rozwadów, 1 – Ozet housing estate, 2 – Śródmieście housing estate, 3 - Fabryczne housing estate, 4 – Prefabet factory, 5 – local co-operative dairy, 6 - Lasowiaków housing estate, 7 - Podlesie housing estate.

Source: author's study.

bezpośrednio pod różnego rodzaju budynkami i urządzeniami technicznymi. W bezpośrednim sąsiedztwie kombinatu wybudowano także przychodnię hutniczą i zakładowy dworzec autobusowy, a w 1978 roku rozpoczęto wznoszenie nowego kompleksu Zespołu Szkół Zawodowych HSW.

Podobnie jak to się działo w latach poprzednich, rozbudowa huty spowodowała szybki rozwój przestrzenny miasta. Jedną z dwóch podstawowych składowych tego procesu był wzrost tkanki mieszkaniowej. Rozbudowywano początkowo zachodnią część Stalowej Woli, gdzie w latach 1968-1972 wybudowano osiedla: Metalowców

i Wyzwolenie, a następnie front inwestycyjny skierował się na obszary leżące na północ od dotychczasowych osiedli miejskich. Powstały tu największe kompleksy zabudowy wielorodzinnej. W 1971 roku rozpoczęto budowę os. Centralnego dla ponad 10 tys. mieszkańców, a na obszarze Pława powstało nowe osiedle mieszkaniowe, które odziedziczyło po nim swą nazwę. W drugiej połowie lat 70. zabudową mieszkaniową objęto tereny oddzielające dotąd Stalową Wolę od Rozwadowa.

Analizowany okres cechuje przede wszystkim rozwój dużych osiedli mieszkaniowych, wznoszonych w technologii tzw. wielkiej płyty, a charakteryzujących się daleko posuniętą typizacją zabudowy i monotonią tworzonego przez nie krajobrazu miejskiego. Składnikiem uzupełniającym, a jednocześnie różnicującym strukturę przestrzenną miasta stał się jedynie rozwój osiedli domów jednorodzinnych (Energetyków, Widok, Zasanie). Ich powstanie nie wywarło jednak większego wpływu na zasadniczy charakter zachodzących przekształceń urbanistycznych ze względu na ograniczony zasięg terytorialny tych osiedli i peryferyjność ich położenia. Lata 70. przyniosły także lokalizację kilku obiektów usługowych o znaczeniu ogólnomiejskim. Do najważniejszych zaliczyć należy budowę miejskiego dworca PKS, kościoła Matki Bożej Królowej Polski (1973), Poczty Głównej (na obszarze projektowanego centrum), dużego lokalnego centrum usługowo-handlowego w północnej części os. Centralnego (1971) oraz krytej pływalni i stadionu lekkoatletycznego (Kółeczko, Reszczyński 1988; Garbacz 1995, 1997) (ryc. 5).

Ryc. 5. Struktura przestrzenno-funkcjonalna Stalowej Woli w roku 1978

1 : 60 000

1 – zwarte kompleksy zabudowy mieszkaniowej o wysokiej intensywności, 2 – obszary zabudowy o charakterze ekstensywnym (zagrodowej), 3 – tereny przemysłowe i przemysłowo-składowe, 4 – centra usługowe, projektowane centrum ogólnomiejskie, 5 – zasięg zabudowy miejscowości położonych poza granicami administracyjnymi Stalowej Woli, 6 – granice administracyjne miasta, 7 – główne ulice, 8 – koleje ze stacjami

Objaśnienia symboli użytych na mapie: CH – Charzewice, DPS –Dzielnica Przemysłowo-Składowa, E – Elektrownia Stalowa Wola, HSW – Huta Stalowa Wola, P – Pławo, R – Rozwadów, 1 – Kościół MBKP, 2 – miejski dworzec autobusowy, 3 – os. Flisaków, 4 – os. Lasowiaków, 5 – kompleks obiektów sportowych ZKS Stal, 6 – zakładowy dworzec autobusowy HSW, 7 – os. Metalowców, 8 – os. Wyzwolenie, 9 – os. Centralne, 10 – os. Energetyków, 11 – os. Widok, 12 – os. Zasanie, 13 – stadion lekkoatletyczny

Źródło: opracowanie własne.

Fig. 5. Spatial and functional structure of Stalowa Wola in 1978; see map legend Fig. 4

1 – Church of Our Lady Queen of Poland, 2 – town bus station, 3 – Flisaków housing estate, 4 - Lasowiaków housing estate, 5 - ZKS Stal sports complex, 6 – HSW company bus station, 7 - Metalowców housing estate, 8 - Wyzwolenie housing estate, 9 - Centralne housing estate, 10 - Energetyków housing estate, 11 - Widok housing estate, 12 - Zasanie housing estate, 13 – track and field stadium

Source: author's study.

Podjęte inwestycje w zakresie infrastruktury usługowej stanowiły wstęp do jej intensywniejszego rozwoju. Zwieńczeniem podjętych działań stać się miało powstanie centrum ogólnomiejskiego (w 1975 roku opracowano ponownie szczegółowy plan zagospodarowania tego obszaru). Na jego terenie znaleźć się miały liczne obiekty handlowe, usługowe i administracyjne, a wśród nich: ratusz, kompleks obiektów kultury z muzeum, hotel oraz centralny dworzec kolejowy. Podobnie jak wcześniejsze projekty zagospodarowania śródmieścia, także i ten nie doczekał się pełnej realizacji za sprawą ciągłego odraczania planowanych inwestycji i kierowania posiadanymi środkami na rozwój budownictwa mieszkaniowego. Historia tego miejsca stanowi wyraźny przykład zaniedbań rozwoju infrastruktury handlowo-usługowej miasta, nie nadążającej za rozbudową mieszkalnictwa.

Drugą składową procesy rozwoju urbanistycznego miasta w latach 70. stało się przyłączanie nowych jednostek osadniczych. W 1973 roku Stalowa Wola powiększona została o miasto Rozwadów i był to drugi w historii miasta przypadek (po Pławie), kiedy wchłaniało ono starszą od siebie, ukształtowaną już jednostkę urbanistyczną, leżącą na głównym kierunku jego ekspansji. Rozwadów nie stanowił jednak potencjalnej rezerwy terenowej dla przyszłego rozwoju miasta, lecz stać się miał integralnym elementem jego struktury. W obręb Stalowej Woli włączono tym samym kompleks zabudowy zabytkowej ujętej w historyczny układ urbanistyczny. W 1977 roku w granicach miasta znalazła się ponadto wieś Charzewice, której tereny stanowią współcześnie główny obszar potencjalnej rozbudowy miasta.

Istotne zmiany nastąpiły również na obszarze dzielnicy przemysłowo-składowej, która powiększyła się w 1973 roku o tereny sąsiadujących z nią baz magazynowo-produkcyjnych Mostostalu i Centrostalu (dotąd w granicach Rozwadowa). W ich pobliżu wzniesiono także Fabrykę Domów produkującą gotowe elementy budowlane dla potrzeb rynku lokalnego.

Szybki rozwój miasta wywołał potrzebę opracowania nowego planu zagospodarowania przestrzennego. Jako że zabudowa Stalowej Woli zbliżała się do Rozwadowa, opracowane w 1979 roku studium planistyczne objęło leżące w bezpośrednim sąsiedztwie południowych granic administracyjnych miasto Nisko. W planie zakładano skierowanie w jego stronę dalszej rozbudowy miasta, tak by w perspektywie 1990 roku powstał wspólny pasmowy układ osadnictwa, którego wielofunkcyjne centrum usługowe oraz główny kompleks przemysłowy zlokalizowano w Stalowej Woli. Podobnie jak w latach poprzednich, także te plany pozostały martwym zapisem i do ich realizacji w znacznej mierze nie doszło (kryzys ekonomiczny końca lat 70., ograniczenie inwestycji na terenie miasta i huty, protesty mieszkańców sąsiadujących ze Stalową Wolą osiedli Niska).

Poprawa sytuacji ekonomicznej HSW nastąpiła w 1983 roku, co wywołało jednoczesne ożywienie budownictwa miejskiego. Po kilku latach opóźnień zintensyfikowano rozbudowę północnej części miasta (os. Młodynie i Poręby), a także rozpoczęto wznoszenie bloków na nowym os. Na Skarpie. Jednocześnie w połowie lat 80. rozpoczął się proces zabudowy dwóch osiedli domów jednorodzinnych – os. Piaski, sąsiadującego od zachodu z Rozwadowem, oraz os. Hutnik, położonego w południowej części miasta.

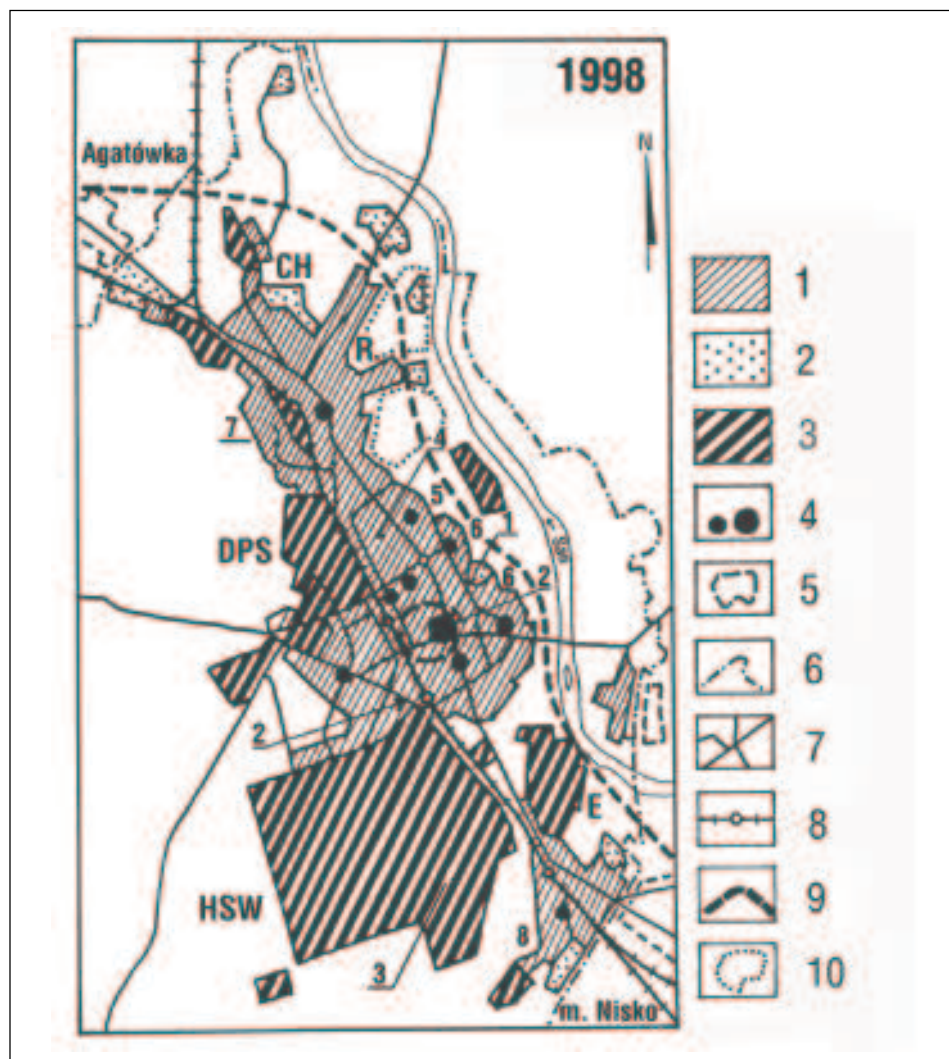
U progu lat 90. Stalowa Wola stanowiła więc stosunkowo zwarty przestrzennie układ urbanistyczny, w którym wyraźnie dominował zespół centralnie położonych dużych osiedli mieszkaniowych. W analizowanym okresie wypełniły one nie zainwestowane dotychczas tereny, oddzielające kompleks osiedli rozplanowanych w oparciu o przedwojenne założenia urbanistyczne od byłego miasta Rozwadowa. Pomimo przestrzennego połączenia zabudowy, Rozwadów zachował swą odrębność funkcjonalną (ponadlokalne oddziaływanie centrum handlowo-usługowego rozwiniętego wokół rynku oraz funkcjonowanie węzła kolejowego) i architektoniczną (przedwojenna zabudowa ujęta w historyczny układ przestrzenny). Obrazu Stalowej Woli dopełniały rozciągające się na południe od centralnego zespołu osiedli rozległe tereny przemysłowe i izolowane osiedla mieszkaniowe położone przy granicy administracyjnej Niska. Charakterystycznym elementem zarysowanej struktury przestrzenno-funkcjonalnej był ciągły brak centrum ogólnomiejskiego, którego zadania przejęły częściowo lokalne centra usługowe, rozmieszczone w obrębie osiedli powstałych przed rokiem 1970 oraz w północnej części os. Centralnego. Wobec wyczerpania większości łatwo dostępnych terenów budowlanych oraz nasilenia się szeregu negatywnych zjawisk związanych z niedoinwestowaniem infrastruktury komunikacyjnej, społecznej i usługowej, a przede wszystkim w następstwie zachodzących zmian gospodarczych i ustrojowych, przyjęto do realizacji nowy plan przestrzennego zagospodarowania miasta (1994). Zakłada on skierowanie budownictwa miejskiego na tereny niższej terasy nadzalewowej Sanu, położone pomiędzy Rozwadowem i korytem rzeki (projektowane os. Karnaty). Ich wykorzystanie uzależnione jednak będzie od uzbrojenia obszaru oraz zabezpieczenia przeciwpowodziowego. Istotnym elementem nowego opracowania jest także przebudowa systemu komunikacyjnego (budowa obwodnicy miejskiej przebiegającej dnem doliny Sanu – tzw. Trasy Podkarpowej), pozwalająca wyprowadzić ruch tranzytowy z centrum Rozwadowa, a przez to stworzyć warunki dla podjęcia jego rewaloryzacji.

W pierwszej połowie lat 90. doszło do kolejnego ograniczenia zakresu miejskich inwestycji. Nastąpiło to za sprawą głębokiego kryzysu, w jakim znalazły się liczne zakłady przemysłowe miasta (w tym HSW) w początkowym okresie transformacji gospodarczej kraju. Skutki tego kryzysu uwidoczniły się także w postaci załamania tempa wzrostu demograficznego miasta i drastycznego ograniczenia miejskiego budownictwa mieszkaniowego.

Upadkowi względnie stagnacji rozwojowej zakładów państwowych towarzyszył jednocześnie proces powstawania wielu nowych przedsiębiorstw, bazujących głównie na przedsiębiorczości lokalnych inwestorów. Poważnej rozbudowie uległa w tym czasie dzielnica przemysłowo-składowa, za sprawą lokalizacji licznych małych i średnich firm produkcyjnych (m.in. filii warszawskiej Fabryki Wódek Polmos), baz magazynowych i składów hurtowych. W krajobrazie gospodarczym miasta pojawiło się jednak przede wszystkim wiele nowych obiektów handlowych i usługowych.

Kryzys społeczno-ekonomiczny stał się zatem dla miasta także źródłem pozytywnych przekształceń, zmieniających dotychczasowy obraz jego struktury przestrzenno-funkcjonalnej. W miejsce dominującej dotychczas ekspansji terenów

mieszkaniowych, zachodzi proces wypełniania wolnych obszarów wewnątrz struktur już istniejących, a zwłaszcza lokalizacji licznych placówek sektora usług. Obszarem szczególnego ożywienia tej formy inwestycji stał się teren projektowanego centralnego ośrodka usługowego, który stanowił do tej pory najbardziej jaskrawy przykład niedorozwoju tej funkcji miasta. W strukturze przestrzenno-funkcjonalnej Stalowej Woli zaistniał także nowy typ użytkowania przestrzeni miejskiej, związany z rozwojem funkcji naukowych. Po utworzeniu filii Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego (1990), w centrum miasta oraz w sąsiedztwie stacji kolejowej Stalowa Wola powstały kompleksy obiektów dydaktyczno-socjalnych uczelni, stanowiące swoisty mini-campus uniwersytecki (ryc. 6).

Pozytywnego wpływu na przekształcenia przestrzenne i funkcjonalne upatrywać należy także w rozwoju inwestycji na terenie powołanej w 1997 roku Tarnobrzeskiej Specjalnej Strefy Ekonomicznej Euro-Park Wisłosan (w południowej części terenów HSW wyznaczono lokalizację podstrefy TSSE o pow. 216 ha). Poza pożądaną dywersyfikacją struktury branżowej przemysłu oraz pobudzeniem rozwoju społeczno-ekonomicznego miasta, rozwój strefy pozwoli zagospodarować rozległe obszary dotychczasowych nieużytków poprzemysłowych.

Wskazane wyżej procesy ewolucji przestrzeni miejskiej stały się podstawą wykształcenia jej współczesnego wizerunku, który charakteryzują: pasmowy układ terenów zainwestowania miejskiego oraz ich wewnętrzna segregacja funkcjonalna. Składają się na nią obszary mieszkaniowe, podzielone zasadniczo na trzy zespoły (centralny – trzon układu osadniczego, o najwyższym stopniu zainwestowania; północny – zespół osiedli zabudowy jednorodzinnej, w skład których wchodzi m.in. tereny byłego miasta Rozwadów; południowy – izolowany zespół osiedli jedno- i wielorodzinnych, łączący się bezpośrednio z ciągiem osadniczym Niska) oraz oddzielające je obszary przemysłowo-składowe (w części południowej tereny HSW i elektrowni oraz wcinające się klinem w części północno-zachodniej tereny dzielnicy przemysłowo-składowej). Wspólną oś tego układu stanowi przebiegająca południkowo linia kolejowa (ryc. 7).

Ryc. 6. Struktura przestrzenno-funkcjonalna Stalowej Woli w roku 1998

1 : 60 000

1 – zwarte kompleksy zabudowy mieszkaniowej o wysokiej intensywności, 2 – obszary zabudowy o charakterze ekstensywnym (zagrodowej), 3 – tereny przemysłowe i przemysłowo-składowe, 4 – centra usługowe, projektowane centrum ogólnomiejskie, 5 – zasięg zabudowy miejscowości położonych poza granicami administracyjnymi Stalowej Woli,

6 – granice administracyjne miasta, 7 – główne ulice, 8 – koleje ze stacjami, 9 – projektowany przebieg Trasy Podkarpowej, 10 – obszar planowanego os. Karnaty

Objaśnienia symboli użytych na mapie:

CH – Charzewice, DPS – Dzielnica Przemysłowo-Składowa, E – Elektrownia Stalowa Wola, HSW – Huta Stalowa Wola, R – Rozwadów, 1 – centrum ogólnomiejskie, 2 – zespoły obiektów naukowo-socjalnych filii KUL, 3 – lokalizacja podstrefy TSSE Euro-Park Wisłosan, 4 – os. Młodynie, 5 – os. Poręby, 6 – os. Na Skarpie, 7 – os. Piaski, 8 – os. Hutnik

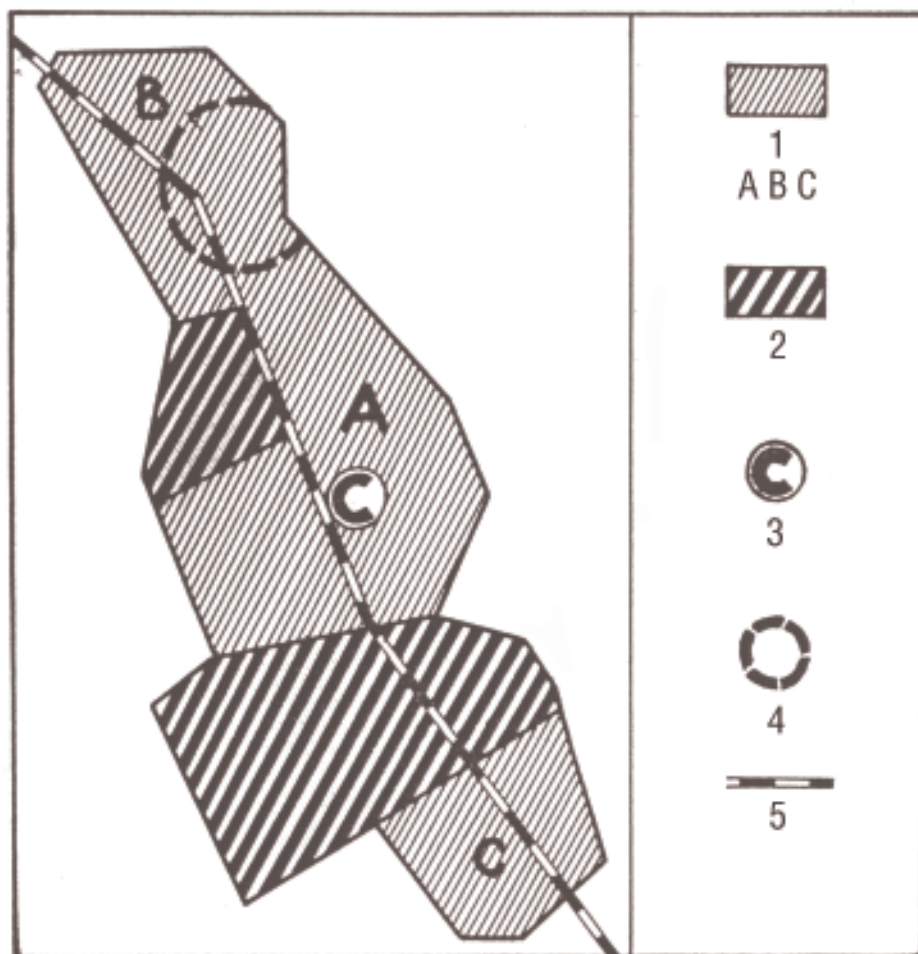
Źródło: opracowanie własne.

Fig. 6. Spatial and functional structure of Stalowa Wola in 1998; see map legend Fig. 4

9 – the planned Trasa Podkarpowa road, 10 – planned Karnaty housing estate;

1 – town centre, 2 – KUL university campus, 3 – Tarnobrzeg Special Economic Zone Euro-Park Wisłosan, 4 – Młodynie housing estate, 5 – Poręby housing estate, 6 – Na Skarpie housing estate, 7 – Piaski housing estate, 8 – Hutnik housing estate

Source: author's study.

Ryc. 7. Schemat pasma osadniczego Stalowej Woli (1998)

1 – obszary zabudowy mieszkaniowej (A – centralny, B – północny, C – południowy),
 2 – obszary zabudowy przemysłowo-składowej, 3 – ogólnomiejskie centrum usługowe,
 4 – historyczny układ przestrzenny Rozwadowa, 5 – oś urbanistyczna miasta – gł. linia kolejowa

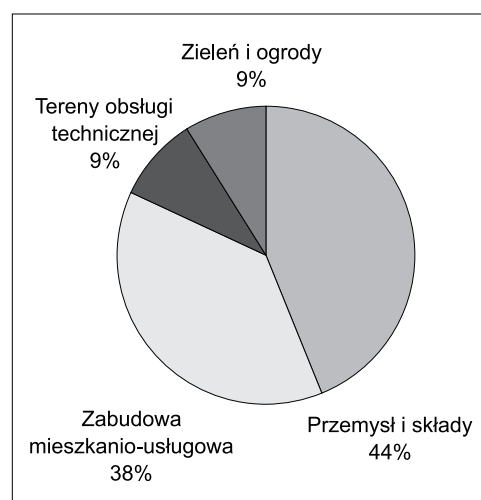
Źródło: opracowanie własne.

Fig. 7. Stalowa Wola settlement belt (1998)

1 – residential areas (A – central, B - northern, C - southern), 2 – industrial and warehouse areas, 3 – town service centre, 4 – historical spatial pattern of the town of Rozwadów, 5 – town urban axis - the main railway

Source: author's study.

Pasmowy charakter układu osadniczego Stalowej Woli rozwinął się w efekcie oddziaływania barier środowiska naturalnego (dolina Sanu na wschodzie, zwarty kompleks lasów Puszczy Sandomierskiej na zachodzie) oraz wcześniej wykształconej struktury osadniczej omawianego obszaru. Tworzące ją miejscowości: Pławo, Rozwadów i Charzewice, nawiązywały do przebiegu Sanu i towarzyszących mu traktów komunikacyjnych. Wchodząc kolejno w skład Stalowej Woli, powodowały wydłużanie układu przestrzennego miasta. Jednocześnie w obręb nowych granic administracyjnych włączano przyległe tereny leśne i rolne tych miejscowości. Konsekwencją tego procesu jest wysoki udział obszarów leśnych we współczesnej strukturze użytkowania gruntów (58,8%). Ograniczają one od zachodu tereny zainwestowania miejskiego, które zajmują jedynie 23,5% ogólnej powierzchni Stalowej Woli. Spośród nich ponad 44% przypada na obszary przemysłowo-składowe, co świadczy dobitnie o dominacji funkcji przemysłowej w formowaniu i ewolucji tego ośrodka (ryc. 8).

Ryc. 8. Struktura użytkowania terenów zainwestowania miejskiego (TZM, 1997).
Źródło: opracowanie własne.

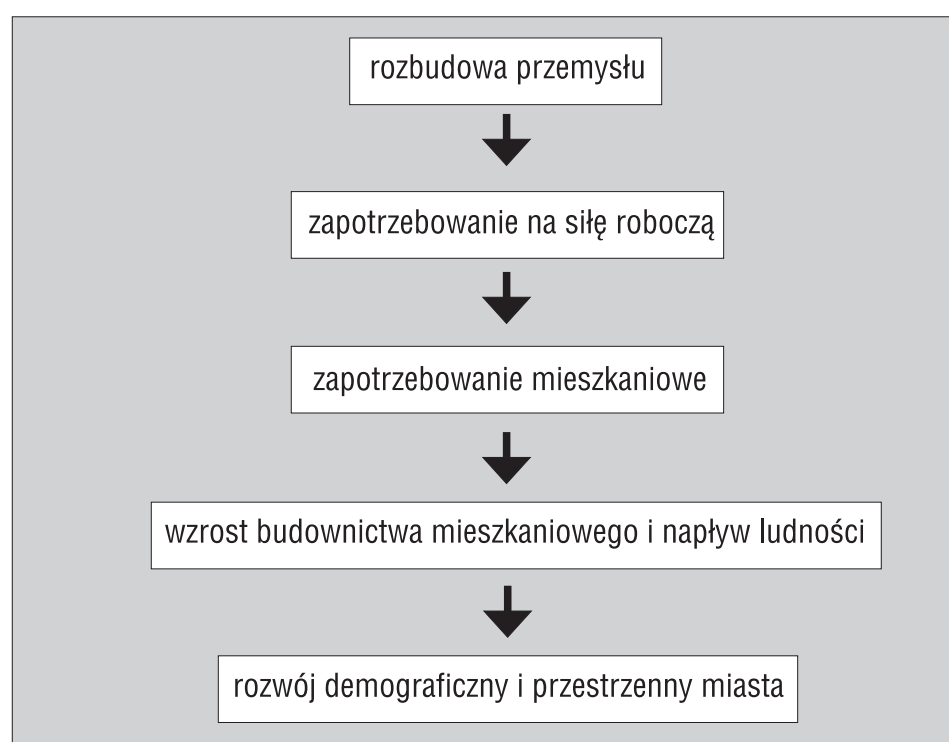
Fig. 8. The structure of urban land use in 1997.
Source: author's study.

3. Wnioski

Stalowa Wola, związana dotychczas nierozzerwalnie z funkcjonowaniem zlokalizowanego w jej granicach przemysłu, stanowi zmienny przykład wpływu sektora produkcyjnego na rozwój ośrodków miejskich w powojennej Polsce. Forsowna rozbudowa głównego zakładu przemysłowego wywoływała powtarzający się kilkakrotnie w historii miasta gwałtowny proces jego przestrzennej rozbudowy, zachodzący według poniższego schematu (ryc. 9).

Wynikiem rozbudowy miasta wg tak nakreślonego schematu stał się jego szybki wzrost urbanistyczny, wyrażający się gwałtownym przyrostem terenów zainwestowania miejskiego. Po II wojnie światowej ich powierzchnia zwiększyła się realnie ponad dziesięciokrotnie – z 1,9 km² w 1946 do 19,4 km² w 1997 roku (ryc. 10).

Pomimo że celem autora było przede wszystkim odtworzenie warunków powstania nowego miasta przemysłowego i jego późniejszych przekształceń przestrzennych, nie zaś ich ocena, wydaje się nieodzownym wyróżnienie kilku charakterystycznych cech zaistniałych procesów.

Ryc. 9. Podstawowe zależności w rozwoju Stalowej Woli.

Fig. 9. Basic relationships in the development of Stalowa Wola.

Szczególnego podkreślenia wymaga specyfika relacji: miasto-zlokalizowany w nim przemysł. Jak to omawia wielu wcześniejszych autorów (m.in. Praweńska-Skrzypek 1990, Domański 1998), funkcjonowanie wielkiego zakładu przemysłowego w warunkach gospodarki socjalistycznej prowadziło do podporządkowania rozwoju miasta potrzebom rozbudowy przemysłu. Narzucał on miastom funkcje, kształtował warunki bytowe, sterował ich wzrostem. Przypadek Stalowej Woli dobitnie potwierdza powyższe spostrzeżenia. Rozbudowa HSW i zapotrzebowanie na siłę roboczą określały tempo rozwoju miasta i specyfikę zachodzących przekształceń. Ewolucja miasta miała charakter jednostronny i odbywała się głównie za sprawą rozbudowy tkanki mieszkaniowej, przy ograniczeniu lub całkowitym pominięciu rozwoju infrastruktury społecznej i usługowej (zwłaszcza w zakresie usług wyższego rzędu). Efektem tak zachodzących procesów stało się ograniczenie rozwoju funkcji innych niż mieszkaniowa, co zepchnęło miasto do roli sypialni, a w aspekcie przestrzennym nadało mu charakter monotonnego zespołu osiedli i uniemożliwiło wykształcenie centralnego ośrodka usługowego.

Ryc. 10. Zmiany powierzchni miasta i terenów zainwestowania miejskiego (TZM) od roku 1946.

* wg założeń Miejskiego Planu Zagospodarowania Przestrzennego (1994)

Źródło: opracowanie własne.

Fig. 10. Changes in the town area and land use structure since 1946.

* according to the Local Plan (1994)

Source: author's study.

Paradoks rozwoju miast podobnych Stalowej Woli polega na tym, że wielki przemysł ograniczał pełne możliwości ich ewolucji, z drugiej jednak strony stanowił jedyny czynnik powstania i siłę napędową gwałtownego wzrostu tych ośrodków.

Po niemal 50 latach funkcjonowania miasta w roli wielkiego osiedla mieszkaniowego nastąpił okres „nadrabiania zaległości” w niedoinwestowanych dotąd sferach jego bytu. Trudno dokonać oceny tak krótkiego jeszcze okresu przekształceń, zwrócić jednak należy uwagę na szereg pozytywnych jego następstw, a wśród nich: intensyfikację i postępujące różnicowanie zabudowy poprzez uzupełnianie wolnych terenów inwestycyjnych w obrębie osiedli nowymi budynkami o indywidualnych cechach architektonicznych, rozwój osiedlowych centrów handlowo-usługowych, wprowadzenie do przestrzeni miejskiej i nowych form użytkowania terenu związanych z kreowaniem funkcji naukowej (zespoły obiektów dydaktycznych i socjalnych KUL), zagospodarowanie nieużytków przemysłowych (TSSE), rozwój infrastruktury komunalnej, zwłaszcza na obszarze zaniedbanych dotąd starych części miasta (Rozwadów, przedwojenne osiedla mieszkaniowe), a przede wszystkim rozwój centrum ogólnomiejskiego. Jego dotychczasowy brak wpływa negatywnie na kształtowanie tożsamości miasta, a w sensie urbanistycznym zaburza jego spójność przestrzenną. Wypełnienie tej luki jest warunkiem dalszego, wielokierunkowego rozwoju miasta i stać się może motorem jego przyszłych przekształceń.

Liretatura

- Domański B., 1998, *Władza ekonomiczna a przestrzeń*, Czas. Geogr., 69, 2, 149-167.
- Garbacz D., 1993, *Mroczne lata. Stalowa Wola (1939-1944)*, Sztafeta, Stalowa Wola.
- Garbacz D., 1993, *Narodziny. Stalowa Wola (1938-1939)*, Sztafeta, Stalowa Wola.
- Garbacz D., 1994, *Czas nadziei. Stalowa Wola (1945-1953)*, Sztafeta, Stalowa Wola.
- Garbacz D., 1995, *Dzieje Stalowej Woli*, [w:] *Stalowa Wola '95-panorama miasta*, PPWiR, Stalowa Wola, 8-13.
- Garbacz D., 1997, *Wzrastanie. Stalowa Wola (1954-1973)*, Sztafeta, Stalowa Wola.
- Jałowiecki B., 1988, *Spoleczne wytwarzanie przestrzeni*, Warszawa, KiW.
- Klarner Z., Siedlanowski M., 1958, *Budowa Stalowej Woli*, Budownictwo Przemysłowe, 7, 2-10.
- Kłosowski F., 1997, *Kształtowanie się infrastruktury społecznej w miastach intensywnego rozwoju*, Czas. Geogr., 68, 3-4, 311-326.
- Kóteczko J., 1996, *Od Jonesa do... DRESSTY*, [w:] *Stalowa Wola '96 – panorama miasta*, PPWiR, Stalowa Wola, 32-37.
- Kóteczko J., Reszczyński J., 1988, *Stalowa Wola 1938-1988*, Wydawnictwo Dolnośląskie, Wrocław.
- Kuliś S., 1997, *Rozwój urbanistyczny i ewolucja przestrzenno-funkcjonalnej struktury miasta Stalowa Wola w latach 1937-1996*, mpis, IG UJ, Kraków.

- Kuliś S., 1997, *Kryzys społeczno-ekonomiczny polskiego miasta przemysłowego (Stalowa Wola 1990-1996)*, Kwart. Geogr., 1(5)/98, 23-29.
- Praweńska-Skrzypek G., 1990, *Miasta o niezharmonizowanym rozwoju w świadomości mieszkańców (na przykładzie miast polskich)*, UJ, Kraków.
- Sakowska-Knapp B., 1991, *Zespół miast Tarnobrzeg-Sandomierz-Stalowa Wola. Analiza planów zagospodarowania przestrzennego z lat 1937-1983*, Wydawnictwa Politechniki Warszawskiej, Warszawa.
- Sowa K., 1984, *Ze współczesnych problemów urbanizacji. Kilka uwag o żywiołowym i planowym rozwoju miast*, Przegl. Geogr., 61, 1-2, 155-164.
- Szewczyk W., 1980, *Przemysł Stalowej Woli w XXX-leciu Polski Ludowej*, [w:] *Puszcza Sandomierska wczoraj i dziś*, KAW, Rzeszów, 56-78.
- Szymańska D., 1988, *Nowe miasta w Polsce i ich struktura społeczno-ekonomiczna*, Czas. Geogr., 59, 4, 403-413.
- Trzewik M., 1986, *Plawo. Skrócone studium historyczno-urbanistyczne*, mpis, PKZ, Lublin.
- Zawadzki S. M., 1963, *Centralny Okręg Przemysłowy*, Przegl. Geogr., 35, 6, 51-64.

**The development of Stalowa Wola:
the case of spatial evolution of the Polish industrial town
Summary**

The changes in the economic functioning of towns and cities in Poland, which began in 1989, and have been related to the transition to a market economy, have fundamentally transformed processes of town development. This is particularly true of industrial towns, including the so-called 'single-factory' towns (Kraśnik, Mielec, Świdnik or Stalowa Wola), that have been highly dependent on local large manufacturing plants. The crisis experienced by these plants has affected the towns, but has also provided them with a stimulus for a transformation of their evolutionary models, including their spatial patterns. The author makes an attempt to trace the pattern of urban development, as well as the functional and spatial evolution of Stalowa Wola, one of the largest towns of this kind, focusing particularly on the town-industry relationship and the resulting conditions for the development of the town with specific attention being paid to the features of this process during the planned economy and post-socialist periods.

Stalowa Wola was founded as part of the pre-Second World War plan to develop the Central Industrial Region (COP), which included a number of industrial plants for military products and their accompanying settlements. One of those plants, founded in 1937, was called Zakłady Południowe (since 1948 known as Huta Stalowa Wola – HSW). Adjacent to it, a large power plant was built together with a housing estate, which was granted town status in 1946 (formally since 1945). In accordance with the

pattern of rapid industrialisation following World War Two, the plants were extended several times, resulting in an increased demand for labour and stimulating the development of new housing in the town. Territorial and demographic expansion occurred basically as a result of construction activities intended to provide housing for the growing numbers of steel mill workers and to reduce commuting. The population of the town continued to grow rapidly (from 3,500 inhabitants in 1939 to 29,900 in 1970 and 70,000 in 1990) in strict correspondence with the subsequent expansion phases at the HSW steel mill (especially in the 1950s and 1970s). The pressure of this increase caused the town to expand its boundaries several times and to increase its area from 1092 hectares in 1946 to the current 8241 hectares by incorporating three earlier settlements (including the town of Rozwadów) lying on the path of its territorial expansion. At the beginning of 1990s the town went into a period of fundamental change, precipitated by the economic crisis of the HSW. The previous spatial and demographic growth processes came to a sudden halt. Between 1990 and 1998 the population grew by only 2.7%, i.e. to 71,800.

The town's urban development, as well as the changes in its functional and spatial structure, were determined by social, economic and territorial transformations. This process can be divided into three stages: initial (1937-1946), developmental (1946-1973) and transformational (1973-1998), as successive stages in town's spatial development.

The initial stage is connected with the construction of the first Zakłady Południowe plant and the accompanying housing estate. They were erected according to a specific spatial plan. It envisaged the development of the town within the triangle: Zakłady Południowe – the San River – Rozwadów town, with the target population of 50 000. The town was to consist of a dense built-up area of apartment buildings and houses of various standards grouped in clusters and situated to the north of the industrial complex, on both sides of a railway line. Local service facilities and the main centre were sited on the nodal points of the street grid, while an industrial and warehousing area, as well as a docking point on the river were designed in the north-eastern part of the area of the project. In 1939 the outbreak of war halted the work after the completion of only a small fraction of the housing estates located around the nodes of the designated street grid (Kolonía Robotnicza to the west of the railway line and Kolonia Urzędnicza to the east). In total, 145 housing buildings and 3 workers' hotels had been completed, and the basic service infrastructure had been commissioned. At that stage the town was being constructed in a comprehensive manner, including the basic service facilities to serve the housing estates. No significant changes to the initial project occurred during the war or immediately after its end, apart from completing works under way. The initial stage, therefore, has laid foundations for the post-war development of the town and the main assumptions included in the plans have remained intact.

The second half of 1940s, which heralded a period of development (1946-1973), began with the rebuilding of the destroyed Zakłady Południowe and the power plant accompanied by modest urban recovery programme. As the power plant expanded, a new housing estate next to it was begun (named Ozet), thus beginning the process

eventually leading to the development of an isolated cluster of housing estates in the southern part of the town.

At the beginning of the 1950s the town entered a period of fundamental change caused by an extensive expansion programme at the steel mill (the so-called 6-year plan). The population increased dramatically (from 7,200 in 1950 to 17,900 in 1955) and construction activity filled up open areas within the structure of the earlier town. Between 1950 and 1953 the number of apartments reached 1551, i.e. 500 more than before the war. Also the first steps in the development of the industrial district were made. This, however, was located to the northeast of the residential areas, which was a change from the original plans. In 1953 the expanding town boundaries engulfed the village of Pławo, located on the main route of the town's expansion. In 1952, a plan for the development of Stalowa Wola envisaged its demolition and erection of a complex of blocks of flats, but the subsequent slowdown of the industrialisation process delayed these plans.

In the second half of the 1950s HSW reduced its military production, slowing down the pace of growth of the town. At the same time the first low-rise residential estates were built on the outskirts and municipal facilities were added. According to the new town spatial management plans of 1961 and 1963, Stalowa Wola would expand further to the north, all the way to the town of Rozwadów, and a town centre would be built for the entire structure. Land was set aside but the intended centre has never been constructed. Housing went into a resurgent stage as a consequence of the new prefabricated concrete technology and housing estates erected in this manner began to encroach upon the village of Pławo.

The 1973-1997 a transformation stage began with a very strong stimulus provided by a new phase of the steel mill's expansion. Initially, the town developed westwards, but soon most of the resources were redirected to the land dividing Stalowa Wola from Rozwadów. In this area were built the largest housing estates (incl. Pławo and Centralne, providing for more than 10 000 inhabitants) erected with the prefabricated concrete technology and consequently very monotonous in the type of buildings and creating a dull townscape. Again, attempts were made to create the town centre but the priority given to the housing needs restricted this construction to just a few isolated buildings (including the coach station). In 1973 the town limits were extended to include the historic Rozwadów and in 1977 also Charzewice, which was sited in the main expansion direction of Stalowa Wola. The intention was not to destroy these units but to integrate them spatially and functionally with the town. Chronic shortage of funds frustrated these plans and the small units are still not fully integrated with the rest of Stalowa Wola, despite being spatially connected since 1980s. During this period the open space between the towns was utilised. Thus no more land was available for expansion.

At the outset of 1990s Stalowa Wola was a relatively compact urban place clearly dominated by the centrally located cluster of large housing estates. The town was characterised by a belt spatial pattern and an internal functional and spatial segregation of the urban structure, a high proportion of industrial and warehousing areas in the

total urban area (44%), a functional and urban distinctiveness of Rozwadów as well as the lack a central centre for services. During 1990s the town slowed down its spatial development and started to organise its internal structure. Market conditions released private entrepreneurial resources, resulting in the appearance of new activities within the brownfield industrial and warehouse areas (including a Special Economic Zone), the town centre is taking a new shape by filling in the gaps, while new forms of land use appear in the functional and spatial structure related to the academic activities (a branch of the Catholic University of Lublin - KUL). In addition, the new planning solutions adopted in 1994 are designed to re-organise the structure of traffic routes, intended to facilitate the future restoration of Rozwadów.

Stalowa Wola, a town that used to be inseparably connected with the development of local industry, is an example of the particular influence industry exerted on Polish towns and cities after the Second World War. The town's evolution was one-sided, focusing on the expansion of housing and lacking in social and service facilities (particularly higher level services). This process developed along the pattern (see fig. 9).

This pattern produced rapid urban growth as evinced by growth in the urban area, which increased by a factor of ten after the Second World War.

Stawomir Kuliś
Zakład Geografii Ludności, Osadnictwa i Rolnictwa
Instytut Geografii UJ
Kraków